

Η ΠΟΛΩΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ Η «ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ» ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΛΥΣΗΣ: ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΟΥ PRINCETON

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΥΣΟΥΡΗΣ

Ι. Εβραιοκτονία

Το Γιεντβάμπνε βρίσκεται στην ανατολική Πολωνία, σε απόσταση περίπου 100 χιλιομέτρων από τα σημερινά σύνορα της χώρας με τη Λευκορωσία και τη Λιθουανία, καθώς και 150 χιλιόμετρα από τον ρωσικό θύλακα του Καλίνινγκραντ. Μετά την ίδρυση του σύγχρονου πολωνικού κράτους το 1918, ήταν μια υφαντουργική κωμόπολη αποτελούμενη κατά το ήμισυ από Εβραίους. Κατά την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τον Σεπτέμβρη του 1939, ανήκε στις περιοχές που βρέθηκαν για είκοσι μήνες υπό σοβιετική κατοχή. Λίγο μετά την έναρξη της γερμανικής επίθεσης στη Σοβιετική Ένωση, στις 10 Ιουλίου 1941, ένα οργισμένο πλήθος Πολωνών, κατοίκων της πόλης και της γύρω περιοχής, οπλισμένο με ρόπαλα, μαχαίρια και φτυάρια συγκέντρωνε βίαια το σύνολο των εβραίων κατοίκων στην κεντρική πλατεία, αδιακρίτως ηλικίας και φύλου. Ο ρόλος των Γερμανών στην εξέλιξη της συγκεκριμένης επιχείρησης, περιοριζόταν στην παρουσία μιας μικρής περιπόλου που παρακολουθούσε διακριτικά τα τεκταινόμενα. Κάτω από τον καυτό καλοκαιρινό ήλιο, οι Εβραίοι υποβλήθηκαν για ώρες σε ποικίλες δοκιμασίες και εξευτελισμούς. Στη συνέχεια, κατηγορούμενοι για συνεργασία με το σοβιετικό εισβολέα, υποχρεώνονταν να πραγ-

Ο Δημήτρης Κουσουρής είναι ιστορικός. Η διδακτορική του διατριβή εξετάζει τις μεταπολεμικές εκκαθαρίσεις δοσιλόγων στην Ελλάδα στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης των εθνών-κρατών στη μεταπολεμική Ευρώπη (1944-1949). Σήμερα είναι μεταδιδακτορικός υπότροφος στο Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Princeton.

ματοποιήσουν την κηδεία ενός ανδριάντα του Λένιν που είχε ανεγερθεί εκεί τους προηγούμενους μήνες. Όσοι επιφορτίστηκαν αυτό το καθήκον, ανάμεσά τους κάποια από τα εξέχοντα μέλη της κοινότητας, δολοφονήθηκαν μπροστά στον λάκκο που άνοιξαν για το άγαλμα και θάφτηκαν μέσα σε αυτόν. Οι υπόλοιποι οδηγήθηκαν, τελικά, «προς κράτηση» σε έναν κοντινό κοινοτικό στάβλο, όπου πυρπολήθηκαν ζωντανοί, ενώ όσοι προσπάθησαν να διαφύγουν κυνηγήθηκαν και εξοντώθηκαν στους γύρω αγρούς. Μέχρι σήμερα, οι διαφορετικές έρευνες για τη σφαγή δεν συμφωνούν ως προς τον ακριβή αριθμό των θυμάτων, ο οποίος κυμαίνεται ανάμεσα στα 350 και 1600 άτομα.

Το πογκρόμ του Γεντβάμπνε είναι η πιο γνωστή και μια από τις αγριότερες σφαγές Εβραίων από τοπικούς χριστιανικούς πληθυσμούς που εκδηλώθηκαν κατά την πρώτη φάση της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα. Ασφαλώς, όμως, δεν ήταν η μόνη: ανάλογες διώξεις Εβραίων εξαπολύθηκαν από χριστιανικούς πληθυσμούς το καλοκαίρι του 1941 σε περίπου 100 άλλα σημεία της Πολωνίας, όπως επίσης και στην Ουκρανία, τη Λιθουανία, τη Λευκορωσία και άλλα σημεία της γεωγραφικής ζώνης που εκτείνεται ανάμεσα στη Βαλτική και τη Μαύρη θάλασσα, στην οποία κατοικούσε η μεγάλη πλειοψηφία –σχεδόν έξι εκατομμύρια– των ευρωπαϊκών Εβραίων.

Οι σφαγές του 1941 εγγράφονται στη συνέχεια των σφαγών που είχαν λάβει χώρα στα ίδια εδάφη μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η ζώνη, με τη διάλυση των Αυτοκρατοριών που την έλεγχαν για αιώνες, μετατράπηκε σε ένα τεράστιο πεδίο μαχών για τους Λευκούς στρατούς των ρώσων αντεπαναστατών και τα εκστρατευτικά σώματα των δυτικών που πολεμούσαν ενάντια στο νέο σοβιετικό καθεστώς, καθώς και για τις ένοπλες δυνάμεις των υπό διαμόρφωση εθνικών κρατών. Οι παραδοσιακές αντιεβραϊκές προκαταλήψεις συναντήθηκαν εκεί με τις εθνικιστικές ιδεολογίες (που κατά κανόνα θεωρούσαν τους Εβραίους «ξένα σώματα») και την αντεπαναστατική προπαγάνδα, που θεωρούσε το εβραϊκό στοιχείο φορέα και πράκτορα της διεθνοποίησης της σοβιετικής επανάστασης, και τροφοδότησαν τα μεγάλης έκτασης πογκρόμ με χιλιάδες θύματα, που έλαβαν χώρα μεταξύ 1919-1920, κυρίως στα εδάφη της Ουκρανίας και της Πολωνίας.¹ Πριν γίνει επίσημη κρατική ιδεολογία της ναζιστικής Γερμανίας, η θεωρία του «εβραιοκομμουνισμού» είχε κάνει την πρώτη της αιματηρή εμφάνιση στα πογκρόμ του 1918-1921 που στοίχισαν τη ζωή σε δεκάδες χιλιάδες Εβραίους και έχουν θεωρηθεί από τον ιστορικό Άρνο Μάγιερ (Arno Mayer) ως άμεσοι «πρόδρομοι» της μαζικής «Εβραιοκτονίας» του 1941-1944.²

1. Η δημόσια συζήτηση στην Πολωνία

Για περίπου εκατό μικρά ή μεγάλα πογκρόμ που έλαβαν χώρα στην Πολωνία το καλοκαίρι του 1941, είχαν απο-

σιωπηθεί από την επίσημη ιστορία και είχαν παραμείνει ανεξερεύνητα από τους ιστορικούς για πάνω από μισόν αιώνα. Η σιωπή αυτή έσπασε το 2000, όταν ο Γιαν Γκρος (Jan Gross), καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Πρίνστον, εξέδωσε το βιβλίο του «Γείτονες, η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας του Γεντβάμπνε»,³ στηριζόμενος σε αρχειακά τεκμήρια από τη δεκαετία του 1940 που έγιναν διαθέσιμα μετά το 1990 στα πλαίσια της αναψηλάφησης του κομμουνιστικού παρελθόντος. Κατά την πρώτη μετακομμουνιστική δεκαετία, η δημόσια συζήτηση για την ιστορία επικεντρωνόταν σε μια επικαιροποίηση του επίσημου εθνικού αφηγήματος που, αφήνοντας άθικτο το προηγούμενο σχήμα μιας χώρας-θύματος της ναζιστικής θηριωδίας, τον επέκτεινε για να συμπεριλάβει τα δεινά της σοβιετικής κατοχής της χώρας. Οι «Γείτονες» άλλαξαν δραστικά τον ρου της συζήτησης και της έρευνας.

Η ύπαρξη ισχυρών αντισημιτικών στερεοτύπων και η παθητική –έως αδιάφορη– στάση του πληθυσμού απέναντι στους Εβραίους, ήταν ένα δημόσιο μυστικό για τη χώρα, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1980, όπως και οι αντιδράσεις στο ντοκιμαντέρ «Shoah» του Κλοντ Λανζμάν, όπου εμφανίζονταν πολωνοί χωρικοί που αναπαρήγαγαν αντισημιτικά στερεότυπα και προσποιούνταν πως δεν είδαν και δεν άκουσαν τίποτα για τον φόνο. Ωστόσο, η αποκάλυψη της αυτόβουλης και ενεργητικής συμμετοχής στη σφαγή κλονίζει εκ βάθρων τόσο το αφήγημα της αυτοθυματοποίησης όσο και την καθολική ηθική που το διαπνέει. Εκατοντάδες κείμενα δημοσιεύτηκαν στη συζήτηση που άνοιξε, τα πιο σημαντικά από τα οποία συγκεντρώθηκαν σε δύο τόμους και είναι προσιτά στο διεθνές κοινό μέσα από την αγγλική τους μετάφραση.⁴ Τρεις βασικές τάσεις εμφανίστηκαν σε αυτή τη συζήτηση: κάποιοι κατηγορήσαν το βιβλίο για επιλεκτική ή/και παραπλανητική χρήση των στοιχείων κάνοντας λόγο για εκστρατεία δυσφήμισης της Πολωνίας· άλλοι επιχείρησαν να μετριάσουν τη σημασία των γεγονότων αξιολογώντας τα φονικά επεισόδια ως μειοψηφικά ή μη αντιπροσωπευτικά· δεν έλειψαν, ωστόσο, και εκείνοι που «σήκωσαν το γάντι» αναγνωρίζοντας ένα νέο πεδίο για την ιστορική έρευνα.⁵

Πριν καταλαγιάσει αυτή η συζήτηση, ο Γκρος επανήλθε το 2007 με το βιβλίο *Φόβος*, όπου αποκαλύπτει πώς επιτεύχθηκε η μεταπολεμική σιωπή, θίγοντας ένα ακόμα πιο ισχυρό ταμπού: τον πολωνικό αντισημιτισμό μετά το Άουσβιτς. Οι 250.000 Πολωνοεβραίοι επιζήσαντες της Τελικής Λύσης που προσπάθησαν να επιστρέψουν στις εστίες τους αμέσως μετά τον πόλεμο, αντιμετωπίστηκαν συχνά ως ανεπιθύμητοι. Μελετώντας από κοντά το «πογκρόμ του Κιέλτσε» τον Ιούλιο του 1946, όπου δολοφονήθηκαν 40 Εβραίοι, το βιβλίο ανιχνεύει τις αιτίες που πυροδότησαν τα πάνω από εκατό καταγεγραμμένα «αντιεβραϊκά επεισόδια» που ξέσπασαν στη διετία 1945-1946, κατά την οποία δολοφονήθηκαν τουλάχιστον 350 Εβραίοι.⁶ Στην περίοδο

πολιτικής κυριαρχίας των υπερσυντηρητικών αδελφών Κατσίνσκι (Kaczyński), οι αντιδράσεις για το βιβλίο ήταν ακόμα εντονότερες, με πιο χαρακτηριστική μια τελετή κατάδίκης του, με έντονο αντισημιτικό χαρακτήρα, που οργάνωσαν παραεκκλησιαστικές οργανώσεις στην Κρακοβία, τον Φεβρουάριο του 2008.

Η στάση των κυβερνήσεων κυμάνθηκε ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες πολιτικές συγκυρίες. Το 2001, σε μια τελετή για την εξηκοστή επέτειο της σφαγής του Γεντβάμπνε, που έγινε απουσία των κατοίκων και των τοπικών αρχών της πόλης, ο κεντροαριστερός πρόεδρος Κφανιέφσκι (Kfaniowski) αντικατέστησε το παλαιό μνημείο που απέδιδε το έγκλημα στη Γκεστάπο με ένα νέο που αναφέρεται μόνο στα θύματα, όχι όμως και στους πραγματικούς θύτες. Παράλληλα, άρχισε τελικά να λειτουργεί στις αρχές της δεκαετίας το Ινστιτούτο Εθνικής Μνήμης (IEM), μετά από πολλές αντιπαραθέσεις και καθυστερήσεις, με σκοπό τη συγκέντρωση αρχειακών τεκμηρίων για την ιστορική και δικαστική διερεύνηση των εγκλημάτων των ναζί, των Σοβιετικών και του κομμουνιστικού καθεστώτος.⁷ Στη μετακομμουνιστική περίοδο, το σχήμα της έξωθεν κατευθυνόμενης βίας (από τους άσπονδους από Δυσμάς ή εξ Ανατολών εχθρούς της Πολωνίας) ενσωματώθηκε σε ένα φιλελεύθερο αφήγημα που ταύτιζε τους φορείς της βίας με τον ναζιστικό και τον σοβιετικό «ολοκληρωτισμό» αντιστοίχως.⁸ Ωστόσο, στο βαθμό που το πολύπλοκο πλέγμα των εσωτερικών και εξωτερικών αντιθέσεων που διαμόρφωσαν την πολωνική ιστορία του 20ού αιώνα είχε ήδη βγει από το «ψυγείο» του Ψυχρού Πολέμου, ήταν μάλλον ήδη αργά για την παραγωγή κάποιας βολικής, μονοσήμαντης περιγραφής των ποικιλώνυμων «εγκλημάτων κατά του πολωνικού λαού».

III. Το συνέδριο στο Πρίνστον

Τόσο πριν όσο και μετά την έναρξη της λειτουργίας του, το IEM ενεπλάκη σε αλληπάλληλες πολιτικές αντιπαραθέσεις, ενώ οι διαδοχικές κυβερνήσεις δεν έπαψαν να επιδιώκουν τον έλεγχο ή το μπλοκάρισμα της λειτουργίας του. Στα τέλη του περασμένου Οκτωβρίου, σε ένα συνέδριο που οργανώθηκε στο Πρίνστον από τον Γιαν Γκρος και τον Γιαν Γκραμπόσκι (Jan Grabowski), καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Οτάβα, πολωνοί ερευνητές βρέθηκαν μαζί με μερικούς από τους κορυφαίους ιστορικούς της Τελικής Λύσης στις ΗΠΑ και στον Καναδά, σε ένα συνέδριο με τίτλο «Το Ολοκαύτωμα στην Πολωνία». Επρόκειτο για το πρώτο διεθνές συνέδριο για τη στάση και τη δραστηριότητα του τοπικού πληθυσμού και των αρχών στη χώρα στην οποία λειτούργησε η συντριπτική πλειοψηφία των ναζιστικών στρατοπέδων εξόντωσης. Το επίσημο πολωνικό κράτος, με επιστολή του ίδιου του προέδρου της χώρας στη Νέα Υόρκη που διαβάστηκε από την πρώτη κιόλας μέρα του συνεδρίου, κατήγγειλε προκα-

ταβολικά το εγχείρημα ως απόπειρα ενοχοποίησης του πολωνικού λαού και δυσφήμισης της χώρας μέσω της αποσιώπησης της σημασίας της ναζιστικής κατοχής. Εξάλλου, το αντανάκλαστικό της υπεράσπισης των εθνικών στερεοτύπων βρήκε πρόθυμους υποστηρικτές και στην τοπική πολωνική κοινότητα, εκπρόσωποι της οποίας εμφανίστηκαν με καταγγελτικές διαθέσεις στο συνέδριο.

Στο συνέδριο συναντήθηκαν νέοι πολωνοί ερευνητές με κάποιους από τους σημαντικότερους ιστορικούς εκείνων των «σκοτεινών σελίδων» της ιστορίας, που δεν χωρούν εύκολα στους (παλαιούς και νέους) εθνικούς μύθους μιας Πολωνίας ανοικτής και ανεκτικής σε θρησκευτικές και εθνικές μειονότητες. Οι ανακοινώσεις και η συζήτηση που ακολούθησε (θα εκδοθούν σύντομα σε ένα συλλογικό τόμο) ήταν ιδιαίτερα πλούσιες σε στοιχεία και εννοιολογικά εργαλεία, αλλά θα ήταν αδύνατο να χωρέσουν στο παρόν άρθρο. Θα άξιζε, ωστόσο, να σταθούμε στις πιο χαρακτηριστικές από αυτές που αποτυπώνουν πιο εύγλωττα και τον γενικότερο χαρακτήρα της συζήτησης.

Η Ναταλία Αλεξίου (Natalia Alexiou) μίλησε για τον αντισημιτισμό στα πολωνικά πανεπιστήμια κατά το Μεσοπόλεμο, επιμένοντας περισσότερο στις φυλετικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν σε κύκλους της Ιατρικής Σχολής της Βαρσοβίας στη δεκαετία 1930, για να στηριχτεί η πολιτική του *numerus clausus* για την εισαγωγή εβραίων σπουδαστών. Εξάλλου, μελετώντας τον ορισμό της προδοσίας στα ντοκουμέντα της πολωνικής αντίστασης στη διάρκεια της Κατοχής, η Ανιέσκα Χάσκα (Anieska Haska) μελέτησε τους κανόνες συμπεριφοράς απέναντι στον κατακτητή, όπως αποτυπώθηκαν στον παράνομο Τύπο και στις εκδόσεις των αντιστασιακών οργανώσεων. Το ζήτημα της κατάδοσης εβραίων συμπολιτών εμφανιζόταν σε μάλλον δευτερεύουσα θέση ανάμεσα σε άλλους κανόνες που αφορούσαν τη χρήση του αλκοόλ ή τη συνεύρεση σε κοινωνικές εκδηλώσεις με Γερμανούς, ενώ σε κάθε περίπτωση, τόσο στα κείμενα της εθνικιστικής όσο και της κομμουνιστικής αντίστασης, η «πολωνικότητα οριζόταν στη βάση της χρήσης της γλώσσας και της καθολικής πίστης»· με άλλα λόγια, άρρητα αλλά σαφώς, οι Εβραίοι αποκλείονταν από την εθνική κοινότητα.

Ο Κρίστοφ Πέρσακ (Cristof Persak), ερευνητής στο IEM, έχει ερευνήσει τα δικαστικά αρχεία τριών αλληπάλληλων διώξεων για τη σφαγή του Γεντβάμπνε, που ασκήθηκαν μεταξύ 1947 και 1974. Πέρα από εκείνους που είχαν σκοτώσει με τα ίδια τους τα χέρια, ένα μεγάλος μέρος του πληθυσμού ενεπλάκη στη «φύλαξη» των Εβραίων, στις εκρήξεις φανατισμού, στις ατομικές επιθέσεις που είχαν προηγηθεί (και προετοιμάσει) το πογκρόμ και κυρίως στη λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών που ακολούθησε. Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η κοινότητα είχε μια εσωτερική εκδοχή της αλήθειας, στο βαθμό που όλοι ήξεραν τι συνέβη, και μια εξωτερική εκδοχή που απέδιδε τη σφαγή

στους ναζί.⁹ Παρά τις καταγγελίες κάποιων συγγενών των θυμάτων που δεν ζούσαν πια στην Πολωνία, τα δικαστήρια δεν μπόρεσαν να καταδικάσουν κανέναν, ελλείψει επαρκών στοιχείων. Στη συνέχεια, ο μοναδικός Εβραίος μάρτυρας που είχε μεταστραφεί στον καθολικισμό «πείστηκε» από τους συμπολίτες του να αποσύρει κάθε ενοχοποιητική κατάθεση, ενώ από ένα σημείο και μετά κανείς, δικαστές ή τοπικές αρχές, δεν επιθυμούσε να συγκρουστεί με μια ολόκληρη κοινότητα.

Εφαρμόζοντας εργαλεία ανάλογα με εκείνα του Χάγκεν για τα πογκρόμ του 1918-1920,¹⁰ η Γιοάνα Τοκάρσκα-Μπακίρ (Joanna Tokarska-Bakir) παρουσίασε μια συγκριτική μελέτη των πογκρόμ μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ενάντια σε μια κυρίαρχη ως τώρα «συνωμοσιολογική» αντίληψη για τα πράγματα –με τις περισσότερες μελέτες να αναζητούν τα κρυμμένα αίτια «πίσω» από τα γεγονότα,¹¹ και δανειζόμενη εργαλεία από την «ανθρωπολογία της επιτέλεσης» του Victor Turner, η Τοκάρσκα-Μπακίρ μελέτησε τις πιο προφανείς τους πλευρές, την τελετουργία των πογκρόμ, τις εκδηλώσεις και τις κραυγές του πλήθους. Σε όλες τις περιπτώσεις τα πογκρόμ πυροδοτήθηκαν από το γνωστό από τον μεσαίωνα επαναλαμβανόμενο σενάριο της «συκοφαντίας του αίματος», δηλαδή τη δώξη των Εβραίων με βάση κάποια φήμη απαγωγής και δολοφονίας χριστιανοπαίδων. Σε όλες τις περιπτώσεις, το πλήθος περικύκλωνε τα εβραϊκά σπίτια με παρόμοιες διαδικασίες και κραυγές του τύπου: «αυτοί έσφαξαν τα παιδιά μας», «σκοτώστε τους, είναι Εβραίοι» ή «αφού δε σας αποτελείωσε ο Χίτλερ, θα το κάνουμε εμείς».

Η δεύτερη μέρα του συνεδρίου επικεντρώθηκε κυρίως στην εικόνα της υπαίθρου και στην καταδίωξη των Εβραίων που προσπάθησαν να διαφύγουν. Ο Γιαν Γκραμπόβσκι και ο Αντρέι Ζμπικόβσκι (Andrei Zbikowski, ερευνητής στην Πολωνική Ακαδημία Επιστημών) παρουσίασαν πλευρές της κατά τόπους δράσης της δοσιλογικής Μπλε Αστυνομίας ή κάποιων σωμάτων «εθελοντών δασοπυροσβεστών» που αποτέλεσαν μια ιδιότυπη μορφή αγροφυλακής κατά τον Πόλεμο. Ιδιαίτερα στις περιοχές γύρω από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, μονάδες και των δυο αυτών σωμάτων, επιδόθηκαν στη συστηματική εξόντωση αποδρασάντων Εβραίων, ιδιαίτερα κατά τις νυχτερινές περιπολίες τους, όταν οι δραπετές προσπαθούσαν να διασχίσουν τα Πολωνικά δάση και η δράση τους ήταν λιγότερο εκτεθειμένη στην κοινή θέα. Η ένταση αυτών των διωγμών αυξανόταν και όσο πλησίαζε το τέλος του πολέμου μετατρέπονταν σε βασική αιτία θανάτου των Εβραίων. Χαρακτηριστικά, κατά τη συζήτηση των συμπερασμάτων του συνεδρίου, επικαλούμενος τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για τα ποσοστά θνησιμότητας κρατουμένων και δραπετών κατά το τελευταίο εννεάμηνο του πολέμου, ο Κρίστοφερ Μπράουνινγκ (Christopher Browning) υποστήριξε ότι μετά το καλοκαίρι του 1944, όταν οι ναζί άρχισαν να κλείνουν σιγά-

σιγά τα στρατόπεδα υποχωρώντας, ήταν ασφαλέστερο για έναν Εβραίο να παραμείνει σε αυτά παρά να προσπαθήσει να διαφύγει στην ύπαιθρο.

Αναπόφευκτα, ένα τέτοιο αποτρόπαιο παρελθόν, που αφορά την εγκληματική δράση ανθρώπων και κοινοτήτων που δεν είχαν καν το «ελαφρυντικό» της «εκτέλεσης διαταγών», δεν χωράει εύκολα στη συλλογική μνήμη και η έρευνα για αυτές αναζωπυρώνει παλιές αντιπαραθέσεις ή φέρνει στο φως νέες. Ανάλογα με τις ιδεολογικές συγγένειες των εμπλεκόμενων στην τρέχουσα πολωνική συζήτηση, οι αντιπαραθέσεις περιστρέφονται γύρω από την ενεργό εμπλοκή της δοσιλογικής Μπλε Αστυνομίας στους διωγμούς, περί του ρόλου των κομμουνιστικών αρχών μετά τον πόλεμο, και για το αν απλά δεν μπόρεσαν να σταματήσουν ή ανέχτηκαν και υπέθαλψαν την αντισημιτική βία, καθώς και περί της δήθεν «συνωμοτικής δράσης» Εβραίων με τις σοβιετικές αρχές Κατοχής στα 1939-1941 ή, εντέλει, περί «συνεργασίας» των εβραϊκών συμβουλίων (Judenräte) στην εφαρμογή της Τελικής Λύσης (ένα παλαιό επιχείρημα που χρησίμευσε στις διάφορες εκδοχές του πολωνικού εθνικού αφηγήματος για να «απαλλαγεί» ο πληθυσμός από την ευθύνη για όσα συνέβησαν).¹²

Ένα σημείο στο οποίο συγκλίνουν όλοι οι ιστορικοί της Τελικής Λύσης ήταν ότι αποτέλεσε μια πολύ κερδοφόρα επιχείρηση. Για τη ναζιστική Γερμανία, ο απαλλοτριωμένος πλούτος και ο εξανδραποδισμός μέχρις εξόντωσης των Εβραίων, αποτελούσε ένα πολύτιμο ανθρώπινο καύσιμο στην πολεμική της μηχανή «απελευθερώνοντας» ταυτόχρονα «ζωτικό χώρο» εποικισμού στη «Νέα Ευρώπη». Η «κερδοφόρα» του διάσταση, όμως, αποτελεί και το κλειδί για να κατανοήσουμε και τις μεταπολεμικές σιωπές για το έγκλημα στις χώρες όπου αυτό συντελέστηκε.¹³ Οι διωγμοί των Εβραίων από τους τοπικούς πληθυσμούς, λίγο πριν και λίγο μετά από το τέλος του πολέμου, στόχευαν στην εξάλειψη των μαρτύρων για ό,τι είχε προηγηθεί αλλά και των πιθανών μελλοντικών δικαιούχων των «πρώην εβραϊκών περιουσιών». Όπως παρατηρεί ο Γιαν Γκρος, «όσοι ριχνό-ντουσαν στους Εβραίους για να τους ξεφορτωθούν οριστικά, εκδήλωναν προαιώνιες μεσαιωνικές ή τις πιο πρόσφατες νεωτερικές «εβραιοκομμουνιστικές» τους φοβίες, το έκαναν για να «υπερασπίσουν τα πραγματικά τους συμφέροντα».¹⁴ Και ασφαλώς, όσο η ηθική της υπεράσπισης ατομικών συμφερόντων σε περιόδους γενικευμένης κρίσης δεν τίθεται εν αμφιβόλω, το να αντικρίζει κανείς πού μπορεί να οδηγήσει δεν θα είναι μια εύκολη υπόθεση, και εν πάση περιπτώσει δεν δύναται να βολευτεί εύκολα σε κάποια επίσημη εκδοχή της ιστορικής αλήθειας.

IV. Μια «από τα κάτω» ιστοριογραφία της Τελικής Λύσης

Σε τελική ανάλυση, η αποκάλυψη των τρόπων με τους οποίους ο Ψυχρός Πόλεμος είχε «παγώσει» στις διάφορες εθνικές παραδόσεις τη δημόσια συζήτηση για το παρελ-

θόν του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αναδεικνύει και τα όρια της συζήτησης στο παρόν.

Με όλη την ιδιαιτερότητά της, η πολωνική συζήτηση αναδεικνύει πως όποιος αναζητά έναν ιδιαίτερο «εθνικό» χαρακτήρα σε αυτήν την ιστορία, ψάχνει στη λανθασμένη κατεύθυνση. Κατά πρώτον, επειδή ξέρουμε πως αυτά τα εγκλήματα δεν αποτέλεσαν ούτε γερμανική, ούτε πολωνική αποκλειστικότητα.¹⁵ Όπως έχει ήδη αναδείξει η συζήτηση σχετικά με το βιβλίο του D. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners* και την απόπειρα ερμηνείας της Τελικής Λύσης βάσει μιας «γερμανικής ιδιαιτερότητας», για να στηριχθεί οποιαδήποτε τέτοιου τύπου θέση χρειάζεται να επιστρατευθούν διάφορα εθνικά ή ιδεολογικά στερεότυπα και να παρακαμφθούν πολλές πλευρές της σύγχρονης έρευνας για το θέμα.¹⁶ Και κατά δεύτερον, γιατί όπως έδειξε ο Ομέρ Μπάρτοβ, η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε θύματα, δράστες και αμέτοχους παρατηρητές (*victims, perpetrators, bystanders*) με βάση την οποία οι μελετητές της Τελικής Λύσης κατανοούσαν μέχρι σήμερα τη δράση των ανθρώπων και τις συνθήκες που τη διαμόρφωσαν αποδεικνύεται ανεπαρκής: παρουσιάζοντας μια «μικροϊστορία» του Μπούτσας (Buczacz) μικρής πόλης της ανατολικής Γαλικίας που είχε περάσει στην Πολωνία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα από μαρτυρίες επιζώντων, ημερολόγια, δικαστικές καταθέσεις στα μεταπολεμικά δικαστήρια, σε συνδυασμό με τα αρχεία της πολωνικής, σοβιετικής, γερμανικής διοίκησης, ο Μπάρτοβ ανακαλύπτει πως τα ίδια άτομα μπορούσαν να ακροβατούν ή να εναλλάσσονται διαδοχικά σε διαφορετικούς ρόλους.¹⁷ Αν στην αρχή ήταν οι ουκρανοί «ουνίτες» εθνικιστές που καταδίωξαν τους Εβραίους ως πράκτορες των Ρώσων, μετά τη γερμανική εισβολή το ρόλο αυτό τον ανέλαβαν Πολωνοί, ενώ οι συμμαχίες του εβραϊκού στοιχείου προσαρμόζονταν κατά περίπτωση.

Τόσο στην Πολωνία όσο και αλλού, οι πρόσφατες έρευνες που προσεγγίζουν την τοπική διάσταση του «Ολοκαυτώματος» και τη συμμετοχή των πληθυσμών των κατεχόμενων περιοχών, σκοντάφτουν στα λογής εθνικά στερεότυπα και συχνά καταγγέλλονται για αποσιώπηση της γερμανικής ευθύνης και της σημασίας του πλαισίου που διαμόρφωνε η Κατοχή.¹⁸ Επί της ουσίας κάνουν το ακριβώς αντίθετο, αφού σταματούν να αντιμετωπίζουν τους πληθυσμούς των υπό κατοχή εδαφών ως παθητικά ενεργούμενα των ναζί και εξετάζουν εκ του σύνεγγυς τους τρόπους με τους οποίους ο πόλεμος διαμόρφωσε τις συμπεριφορές, τις νοοτροπίες και τις επιλογές των ανθρώπων.¹⁹ Στη σύντομη συζήτηση που είχαμε μαζί του, ο Γιαν Γκρος υποστηρίζει πως αυτές οι έρευνες προσθέτουν απλά μια ψηφίδα, δίχως να αλλάζουν ριζικά τη γνώση μας για το παρελθόν. Ωστόσο, η πρόσφατη συζήτηση και η έρευνα σε ανατολικές και δυτικές χώρες, ανασυνθέτουν σταδιακά ένα νέο πλαίσιο κατανόησης εντός του οποίου αντιλαμβανό-

μαστε την εξέλιξη της Τελικής Λύσης και τη θέση της στην ευρωπαϊκή ιστορία.

Κατά τη διάρκεια αυτής της «μετασοβιετικής» εικοσαετίας, οι νέες αρχειακές διαθεσιμότητες και η αμφισβήτηση των ψυχροπολεμικών εθνικών και ιδεολογικών μύθων φαίνεται να επιστεγάζουν μια περίοδο ιστορικής ανασύνθεσης της Τελικής Λύσης «από τα κάτω». Παίρνοντας ως σημείο εκκίνησης την έκδοση της *Καταστροφής των Εβραίων της Ευρώπης* του Ραούλ Χίλμπεργκ το 1961, ο μισός αιώνας ιστοριογραφίας της Τελικής Λύσης χωρίζεται σε δύο λίγο-πολύ ίσες περιόδους. Αν στην πρώτη εικοσιπενταετία δέσποζε το παράδειγμα της «από τα πάνω» ανασύνθεσης της διοικητικής και γραφειοκρατικής μηχανής του ναζισμού από τον Χίλμπεργκ και τους επιγόνους του, η δεύτερη φάση της ιστοριογραφίας της Τελικής Λύσης, που εγκαινιάζεται κάπου στα μέσα της δεκαετίας του 1980 με το ντοκιμαντέρ «Shoah» του Λανζμάν (1984) και τη δεύτερη ζωή του έργου του Πρίμο Λέβι, ξεκινά μια περίοδος προσέγγισης μιας «από τα κάτω» (ή με άλλους όρους κοινωνικής) ιστορίας που στηρίζεται στις μαρτυρίες θυμάτων (και όχι μόνο) που άρχισαν να εκδίδονται ή να συλλέγονται μεθοδικά, καθώς και στα εν γένει υλικά ίχνη και τεκμήρια που άφησαν πίσω τους θύτες και θύματα, και τα οποία αποτέλεσαν σιγά-σιγά το υλικό με το οποίο οι ιστορικοί γράφουν την ιστορία του παρελθόντος. Σε συνδυασμό με τις επίσημες διοικητικές, στρατιωτικές, διπλωματικές πηγές, η δράση, η οπτική και η εμπειρία των απλών ανθρώπων, η εθνοτική, η ταξική ή η έμφυλη διάσταση εντάσσονται ολοένα και περισσότερο στη ματιά της ιστορικής έρευνας, σε μια εξέλιξη που μπορεί να περιγραφεί π.χ. με την πορεία από τους «Συνηθισμένους Ανθρώπους του Τάγματος ΙΟΙ» του Μπράουνινγκ στη στηριγμένη στις μαρτυρίες επιζώντων μικροϊστορική προσέγγιση της ζωής σε ένα ναζιστικό στρατόπεδο από τον ίδιο και στο δίτομο *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι* του Σαούλ Φριντλάντερ, που ανασυνθέτει την εξέλιξη της γενοκτονίας παράλληλα με το γνωστικό και ιδεολογικό σύμπαν των δραστών και των θυμάτων.²⁰

Ασφαλώς, δεν πρόκειται για την ανάδυση μιας απολύτως νέας προβληματικής, αλλά για μια σταδιακή εξέλιξη,²¹ κατά την οποία η επιστημονική ιστοριογραφία αξιοποιεί τις μαρτυρίες και τα αρχειακά τεκμήρια για να εξερευνήσει θέσεις και υποθέσεις που διατυπώθηκαν καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο από ιστορικούς, φιλοσόφους, κοινωνιολόγους ή ανθρωπολόγους. Σε αυτή τη διαδικασία πρωταγωνιστούν ιστορικοί που, ξεκινώντας την έρευνά τους στο πεδίο εν μέσω της διαμάχης ανάμεσα στις ιντενσιοναλιστικές και φονξιοναλιστικές ερμηνείες του ναζισμού στη δεκαετία του 1970 και 1980, επικεντρώθηκαν στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων για την Τελική Λύση, και στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης των ναζιστικών μηχανισμών υποδούλωσης και

εξόντωσης με τις τοπικές κοινωνίες. Τα ευρήματα και τα διακυβεύματα της συζήτησης ξεπερνούν κατά πολύ τις ανιστορικές εγκληματολογικού τύπου κατασκευές περί του «απόλυτου κακού» της ναζιστικής θηριωδίας ή περί της μίας ή της άλλης «εθνικής ιδιαιτερότητας». Η μελέτη της τοπικής διάστασης μας βοηθά να κατανοήσουμε την ιστορία της Τελικής Λύσης επανεντάσσοντάς την στη μακρά διάρκεια της νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας. Η φονική βαρβαρότητα των ετών 1941-1945 προκύπτει από ένα πλέγμα εθνοτικών, θρησκευτικών, κοινωνικών αντιθέσεων που συσσωρεύονταν για αιώνες στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών, και αποτέλεσαν την κορύφωση τριών δεκαετιών γενικευμένης πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, ενός Δεύτερου Τριακονταετούς Πολέμου, που σφράγισε την κατάρρευση της παγκόσμιας αποικιοκρατικής κυριαρχίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων, το τέλος των πολυεθνικών αυτοκρατοριών και την αντικατάστασή τους από εθνικά κράτη.²²

Με αυτήν την έννοια το διακύβευμα της πολωνικής αντιπαράθεσης δεν αφορά απλώς και μόνο την πολωνική ενοχή, ή τη σχέση της χώρας με τους ανατολικούς ή δυτικούς της γείτονες, αλλά τη δυνατότητα των σύγχρονων κοινωνιών να αντικρύσουν καταπρόσωπο το παρελθόν και το παρόν τους. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η Σοά αναδύθηκε ως κεντρικός μνημονικός τόπος μιας νέας ευρωπαϊκής «πρότυπης αφήγησης» (master narrative), θεμελιακό στοιχείο μιας νέας κοινής Ευρωπαϊκής ταυτότητας.²³ Η αποκρουστική όψη εκείνου του παρελθόντος μοιάζει με το αντεστραμμένο είδωλο της κυρίαρχης αυτοεικόνας, όχι μόνο της Πολωνίας αλλά και όλων των φιλελεύθερων «ανοικτών κοινωνιών» της «ανεκτικότητας», της «πολυφωνίας» και του «σεβασμού στη διαφορετικότητα». Αν η ιστορική έρευνα επιστρέφει σήμερα σε αυτές τις καλά κρυμμένες ή απωθημένες πτυχές της ιστορικής εμπειρίας, είναι γιατί, ως γνωστόν, η ιστορία είναι πριν από όλα μια επιστήμη του παρόντος. Η μελέτη του διάχυτου θρησκευτικού αντιεβραϊσμού της πολωνικής υπαίθρου, ή του «επιστημονικού» ρατσισμού της μεσοπολεμικής αστικής διανόησης που διαμόρφωσαν το έδαφος πάνω στο οποίο ο πόλεμος και η Κατοχή οδήγησαν «απλούς ανθρώπους» στο έγκλημα, απηχεί την ανάγκη αποκωδικοποίησης των μηχανισμών νομιμοποίησης και μαζικοποίησης των ρατσιστικών πρακτικών και αντιλήψεων στη δική μας εποχή της κρίσης.

«Στην Πολωνία, δηλαδή Πουθενά» τοποθετούνταν και η δράση του έργου *Ubu roi* (Ο βασιλιάς Ουμπού) του Αλφρέντ Ζαρύ (Alfred Zarry), κεντρικού ήρωα της θεατρικής σάτιρας του αστικού κυνισμού, της ανοησίας και χυδαιότητας, γραμμένη στις παραμονές του 20ού αιώνα. Ωστόσο, πέρα από τα κάπως εξωτικά και ανοίκεια ονόματα των τόπων και των ανθρώπων της, τόσο η «μυθική» Πολωνία του Ζαρύ όσο και η αληθινή Πολωνία του 1939-1945 και

του 21ου αιώνα, δεν ανήκει σε άλλους τόπους και καιρούς, μα στους δικούς μας, και είναι φτιαγμένη από τα ίδια υλικά. Καταλαμβάνοντας μόνιμα και με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση τη σφαίρα των δημόσιων αναπαραστάσεων του παρελθόντος, η ιστορία του «Ολοκαυτώματος» φάνηκε να είναι ένα κορεσμένο πεδίο, γεμάτο από αθώα θύματα, δαιμονικούς δήμιους, σαδιστικά ανθρώπινα τέρατα και ηρωικούς ιδεαλιστές. Ωστόσο, αυτοί οι –κατά το μάλλον ή ήττον πραγματικοί– χαρακτήρες έζησαν πριν από περίπου μισόν αιώνα, οι τελευταίοι ζουν ακόμα ανάμεσά μας, και ήταν φορείς της βαρβαρότητας και του πολιτισμού του κόσμου τούτου όσο και εμείς. Και απ' ό,τι φαίνεται, η ιστορία της καθόδου τους στην Κόλαση, μένει ακόμα να γραφτεί. Σε έναν κόσμο που δεν παύει να μας θυμίζει πως η αγριότητα, ο ρατσισμός, οι μαζικοί εξανδραποδισμοί δεν αποτελούν κάποιες «παρεκτροπές» αλλά συστατικά στοιχεία της παγκόσμιας κυριαρχίας και εγγενείς δυνατότητές του δυτικού βιομηχανικού πολιτισμού,²⁴ η ιστορία της βαρβαρότητας έχει ακόμα πολλά τεκμήρια προς αξιοποίηση και άλλα τόσα ερωτήματα προς απάντηση. Και σε έναν τόπο σαν το δικό μας, όπου ο ρατσισμός γίνεται ανεκτός στις πλατείες της πρωτεύουσας και κατοικοεδρεύει επισήμως στο δικαστικό σώμα και στην αστυνομία, τόσο η δημόσια συζήτηση για τη «δική μας» Τελική Λύση μένει ακόμα να γίνει, όσο και η έρευνα για θέματα όπως π.χ. αυτό της μοίρας των εβραϊκών περιουσιών και της δραστηριότητας εκείνων που την καρπώθηκαν μεταπολεμικά, μένει ακόμα εν πολλοίς να πραγματοποιηθεί.

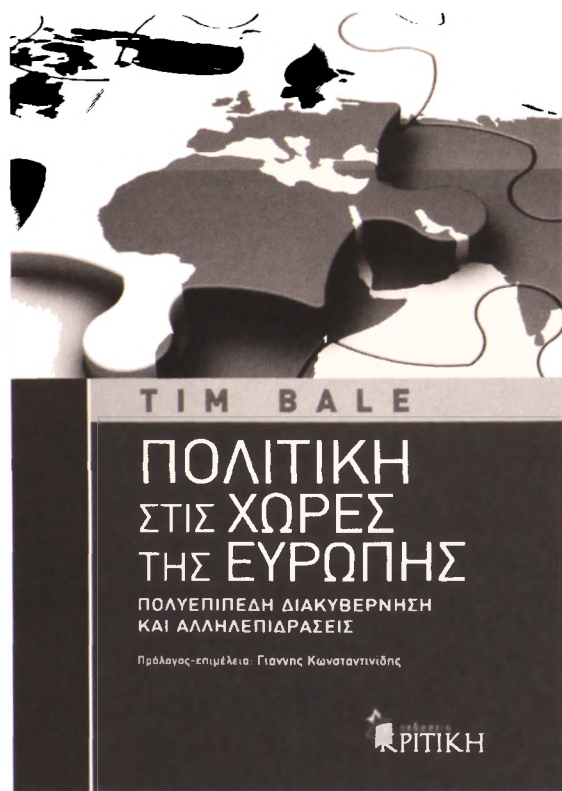
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για τις εθνολογικές συγκρούσεις στην Πολωνία κατά την ίδρυση του πολωνικού κράτους και χαρακτήρα, κατά τον πολωνο-ουκρανικό και πολωνο-σοβιετικό πόλεμο, βλ. χαρακτηριστικά William W. Hagen, «The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918», *Geschichte und Gesellschaft* 31/2 (Απρ.-Ιουν. 2005), σ. 203-226· The National Polish Committee of America, *The Jews in Poland: Official Reports of the American and British Investigating Missions*, Σικάγο 1920· Joanna B. Michlic, *Poland's Threatening Other: the Image of the Jew from 1880 to the Present*, University of Nebraska, 2006· David Engel, «Lwów, 1918: The Transmutation of a Symbol and Its Legacy in the Holocaust», στο Joshua D. Zimmerman (επιμ.), *Contested Memories: Poles and Jews During the Holocaust and Its Aftermath*, Rutgers University Press, Ν. Μπρούκλιν 2003, σ. 32-44. Βλ. επίσης τα κείμενα στο Antony Polonsky / Jerzy Tomaszewski / Ezra Mendelsohn (επιμ.), *Jews in Independent Poland 1918-1939*, Polin (Studies in Polish Jewry), τ. 8 (1997).
- 2 Arno Mayer, *Why Did The Heavens Not Darken? The 'Final Solution' in History*, Pantheon, Ν. Υόρκη 1988.
- 3 Αγγλόφωνη έκδοση: J. T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton University Press, Πρίνστον 2001.
- 4 Antony Polonsky / Joanna B. Michlic (επιμ.), *The Neighbors Respond: the Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton University Press, Πρίνστον 2004· Jacek Borkowicz / Israel Gutman / William Brand (επιμ.), *Thou Shalt not Kill: Poles on Jedwabne*, Wież, Βαρσοβία 2001.
- 5 Για μια περιεκτική επισκόπηση της συζήτησης και των στάσεων, βλ. τον πρόλογο του Dan Diner και την εισαγωγή των επιμελητών στο Elazar Barkan / Elizabeth A. Cole / Kai Struve (επιμ.), *Shared History, Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*, Leipziger Beiträge zur Jüdischen Geschichte und Kultur, Λειψία 2007.
- 6 Η εκτίμηση αφορά όσους δολοφονήθηκαν σε πογκρόμ από τους συνολικά 1500 με 2000 Εβραίους που έχασαν τη ζωή τους εκείνη τη σκοτεινή περίοδο από διάφορες αιτίες, κυριότερη των οποίων υπήρξε η εξάντληση και οι ασθένειες από τη ζωή στα ναζιστικά στρατόπεδα· βλ. Jan T. Gross, *Fear: Anti-semitism in Poland after Auschwitz: an Essay in Historical Interpretation*, Princeton University Press, Πρίνστον 2006. Πρβλ. David Engel, «On Continuity and Discontinuity in Polish-Jewish Relations. Observations on Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation by Jan T. Gross», *East European Politics & Societies* 21/3 (2007), σ. 534-548.
- 7 Για το Ινστιτούτο και τις δραστηριότητές του, βλ. την ηλεκτρονική σελίδα: <http://www.ipn.gov.pl/portal/en/>, ενώ για το περιοδικό δελτίο του βλ.: <http://www.ceeol.com/aspx/publicationdetails.aspx?publicationid=227f351c-3073-4c31-89a8-108ebe3eab45>.
- 8 Βλ. Michlic, *Poland's Threatening Other...*, σ. 262-280· Kai Struve, «Eastern Experience and Western Memory 1939-1941 as a Paradigm of European Memory Conflicts», στο Barkan / Cole / Struve (επιμ.), *Shared History...*, σ. 43-66.
- 9 Ewa Wolentarska-Ochman, «Collective Remembrance in Jedwabne: Unsettled Memory of World War II in Postcommunist Poland», *History and Memory* 18/1 (2006), σ. 152-178.
- 10 Hagen, «The Moral Economy of Ethnic Violence...».
- 11 Οι πιο πολλές από αυτές τις μελέτες είναι γραμμένες αποκλειστικά στα πολωνικά και δεν έχουν μεταφραστεί σε κάποια από τις διεθνείς ευρωπαϊκές γλώσσες. Πιο πρόσφατη και χαρακτηριστική σύνοψη της «επιβεβαίωσης» των θεωριών συνωμοσίας αποτελεί μάλλον η ακόλουθη έκδοση του IEM: Jan Żaryn / Łukasz Kamiński (επιμ.), *Wokół pogromu kieleckiego*, τ. I-II, Κιέλτσε 2006 και 2008. Πρβλ. μια επισκόπηση της συζήτησης και της έρευνας για τα θέματα αυτά από τον Michael Fleming, *Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944-1950*, Routledge, Ν. Υόρκη 2010.
- 12 Struve, «Eastern Experience...», σ. 50-51· Michael Steinlauf, «Teaching about the Holocaust in Poland», στο Zimmerman (επιμ.), *Contested Memories...*, σ. 262-270.
- 13 Για κάποιες από τις πιο χαρακτηριστικές έρευνες σε τέτοια θέματα, βλ. Harold James, *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War Against the Jews: The Expropriation of Jewish-Owned Property*, Cambridge University Press, Ν. Υόρκη 2001· Martin Dean, *Robbing the Jews: the Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945*, Cambridge University Press, Ν. Υόρκη 2008· Martin Dean, Constantin Goschler / Philipp Ther (επιμ.), *Robbery and Restitution: the Conflict over Jewish Property in Europe*, Berghahn Books, Ν. Υόρκη 2007· Götz Aly, *Το λαϊκό κράτος του Χίτλερ*, Κέδρος, Αθήνα 2009.
- 14 Gross, *Fear...*, σ. 247.
- 15 Πρβλ. π.χ. τα μεταπολεμικά αντισημιτικά πογκρόμ στην Ουγγαρία, όπως τα πογκρόμ του Kunmadaras και Miskolc, μικρότερης έκτασης αλλά με ανάλογο χαρακτήρα με την πολωνική περίπτωση στο Péter Apor, «The Lost Deportations: Kunmadaras 1946», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Central European University, Budapest 1996· Sari Reuveni, «'After the Holocaust: National Attitudes to Jews'. Antisemitism in Hungary, 1945-1946», *Holocaust and Genocide Studies* 4/1 (1989), σ. 41-62· Randolph L. Braham / Brewster S. Chamberlin (επιμ.), *Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*, Rosenthal Institute for Holocaust Studies-Graduate Center of the City University of New York, Ν. Υόρκη 2004· Peter Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets*, Cambridge University Press, Ν. Υόρκη 2006, σ. 149-162.
- 16 Πρόκειται για την πολεμική που ακολούθησε την έκδοση του βιβλίου του Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, Knopf, Ν. Υόρκη 1996. Πρβλ. Raul Hilberg, «Le phénomène Goldhagen», *Les Temps Modernes* 592 (Φεβρ.-Μάρτ. 1997), σ. 1-10, καθώς και Norman J. Finkelstein / Ruth Bettina Birn, *A Nation on Trial: the Goldhagen Thesis and Historical Truth*, Metropolitan Books, Ν. Υόρκη 1998. Για μια επισκόπηση της σχετικής συζήτησης, βλ. Geoff Eley (επιμ.), *The 'Goldhagen Effect': History, Memory, Nazism; Facing the German Past*, University of Michigan Press, Ανν Άρμπορ 2000.
- 17 Πρόκειται για μια μακρόχρονη έρευνα του Omer Bartov που σχετίζεται με τον τόπο καταγωγής της οικογένειάς του· βλ. του ίδιου, «Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder», στο Robert Gellately / Ben Kiernan (επιμ.), *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, Cambridge University Press, 2003, σ. 75-96· του ίδιου, «Les relations interethniques à Buczac (Galicie orientale) durant la Shoah selon les témoignages d'après guerre», *Cultures d'Europe Centrale* 5 (2005), σ. 47-67, στο πλαίσιο του αφιερώματος: Delphine Bechtel / Xavier Galmiche (επιμ.), «La destruction des confins: bouleversements historiques, nostalgies, esthétiques périphériques des années 1930 à nos jours», Centre Interdisciplinaire de Recherches Centre-Européennes, Université de Paris-Sorbonne IV· βλ. του ίδιου, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton University Press, Πρίνστον 2007.

- 18 Stefan Rohdewald, «Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania», *Forum for Modern Language Studies* 44/2 (2008), σ. 173-184· Jeffrey Blutinger, «An Inconvenient Past: Post-Communist Holocaust Memorialization», *Shofar* 29/1 (2010), σ. 73-94.
- 19 Πρβλ. την εισαγωγή στο Polonsky / Michlic (επιμ.), *The Neighbors Respond...*, σ. 1-46.
- 20 Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Harper Collins, Ν. Υόρκη 1992· Saul Friedlander, *Nazi Germany and the Jews*, τ. 1: *The Years of Persecution, 1933-1939*, Harper Collins, Ν. Υόρκη 1997· του ίδιου, *Nazi Germany and the Jews*, τ. 2: *The years of Extermination, 1939-1945*, Harper Collins, Ν. Υόρκη 2006. Πρβλ. τον πρόσφατο συλλογικό τόμο για το μέλλον της συζήτησης πάνω στο θέμα, με αφορμή τα βιβλία του Φριντλάντερ: Christian Wiese / Paul Betts (επιμ.), *Years of Persecution, Years of Extermination: Saul Friedlander and the Future of Holocaust Studies*, Continuum, Λονδίνο 2010.
- 21 Πρβλ. την περιοδολόγηση της Annette Wievorka περί της «εποχής της μαρτυρίας», στο της ίδιας, *L'Ère du témoin*, Plon, Παρίσι 1998, και την προβληματική που αναπτύσσει ο Omer Bartov σε διάφορα κείμενά του για τις μαρτυρίες ως υλικό ανασύνθεσης του Ολοκαυτώματος «από τα κάτω», ανάμεσά τους και σε μια πρόσφατη ομιλία του στη Θεσσαλονίκη (2008), στα πλαίσια των

σεμιναρίων της Ομάδας Μελέτης της Ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων.

- 22 John-Paul Himka, «Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors», στο Jonathan Frankel (επιμ.), *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη 1997· βλ. επίσης τον εξαιρετικό συλλογικό τόμο του Oxford University Press, με κείμενα των Götz Aly / Zygmund Bauman / Geoff Eley / Henri Rousso κ.ά., *Studies in Contemporary Jewry* 13 (1997).
- 23 Πρβλ. Struve, «Eastern Experience and Western Memory...», σ. 50-52.
- 24 Ανάμεσα στην εκτενή βιβλιογραφία για αυτήν την προβληματική, ας παραθέσουμε κάποια από τα κείμενα της τελευταίας εικοσιπενταετίας: Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Polity, Κέμπριτζ 1989· Michael Löwy, «La dialettica della civiltà: figure della barbarie moderna nel XX secolo», στο Marcello Flores (επιμ.), *Storia, verità, giustizia: i crimini del XX secolo*, Mondadori, Μιλάνο 2001, κείμενο που ανασκοπεί την προβληματική του Β. Μπένγιαμιν και της σχολής της Φρανκφούρτης, λίγο πριν και λίγο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· βλ. επίσης, Enzo Traverso, *La violenza nazista: una genealogia*, Il mulino, Μπολόνια 2002 (αγγλική μτφρ.: *The Origins of Nazi Violence*, New Press, Ν. Υόρκη 2003).

TIM BALE

**Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης
Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις**

Επιμέλεια: Γιάννης Κωνσταντινίδης
Μετάφραση: Γιώργος Μπαρουξής
Σειρά: Επιστημονική Βιβλιοθήκη
Σελ: 672, ISBN: 9789602187081

Ένα βιβλίο που δεν περιορίζεται στην κλασική θεματολογία των εγχειριδίων αυτού του τύπου, αλλά επεκτείνεται και σε ζητήματα όπως το μεταναστευτικό φαινόμενο, οι διαφορές στην πολιτική αριστερών και συντηρητικών κυβερνήσεων, ο ρόλος των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη διαμόρφωση της εικόνας της Ευρώπης.

Αναφέρεται σε πολλές διαφορετικές χώρες, εστιάζοντας σε κάποιες που έχουν ιδιαίτερη σχέση με το θέμα που εξετάζεται σε κάθε κεφάλαιο, ενώ οι πίνακες και τα διαγράμματα περιορίζονται σε εννέα από αυτές: Σουηδία, Βρετανία, Ολλανδία, Γαλλία, Ισπανία, Ιταλία, Γερμανία, Τσεχική Δημοκρατία και Πολωνία. Το προφίλ κάθε χώρας αποτελείται από μια επισκόπηση της ιστορίας, της οικονομίας και της κοινωνίας, της διακυβέρνησης, της εξωτερικής πο-

λιτικής και των σύγχρονων προκλήσεων που αυτή αντιμετωπίζει.

Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο-οδηγό, εύχρηστο και κατάλληλο τόσο για το ακαδημαϊκό όσο και για το ευρύ κοινό. Περιλαμβάνει πλούσιο συμπληρωματικό υλικό: προφίλ χωρών, ερωτήματα προς συζήτηση, χάρτες, πηγές για περαιτέρω μελέτη, πλαίσια όπου διευκρινίζονται καίρια ζητήματα, διαγράμματα και πίνακες.

Δεν είναι μόνο το βιβλίο που θα ήθελα να χρησιμοποιώ, αλλά και αυτό που θα επιθυμούσα να έχω γράψει.
Professor Erik Jones, Johns Hopkins University

Μια εξαιρετική συγκριτική και πανευρωπαϊκή εισαγωγή στην πολιτική της νέας Ευρώπης.
Professor John McCormick, Indiana University, Indianapolis